

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДРУЧНИКА З ПРИРОДОЗНАВСТВА «ДЕ-ЩО ПРО СВІТЬ БОЖИЙ» (КИЇВ, 1863)

Анотація. У статті висвітлено проблему авторства підручника з природознавства «Де-що про світ Божий» (Київ, 1863), подано історію його створення та видання, охарактеризовано лексику підручника в зіставленні з нормами сучасної української літературної мови.

Ключові слова: підручник, природознавство, лексика, норми сучасної української літературної мови.

Summary. The problem of authorship of the natural history textbook «De-shcho Pro Svit Bozhyi» («Something About the World of God») (Kyiv, 1863) is reflected in the article, history of creation and edition is given, the vocabulary of textbook is described in comparison with the norms of modern literary Ukrainian language.

Key words: textbook, natural history, lexics, norms of the modern literary Ukrainian language.

У кінці 50-их — на початку 60-их років XIX ст., у період національно-культурного піднесення, українські культурні діячі в підросійській Україні взяли за створення рідномовних підручників, призначених для недільних шкіл. Серед україномовних навчальних книжок, виданих протягом 1857-1863 років, особливе місце займає підручник із фізичної географії, який уперше вийшов друком у Києві 1863 року під назвою «Де-що про світ Божий» (далі — «Де-що...»). Особливість цієї книжки в тому, що вона перевидавалася декілька разів за умов, коли, згідно з Валувеським циркуляром 1863 р., Емським указом 1876 р., додатком до Емського указу 1881 р. публікація підручників українською мовою в підросійській Україні була заборонена. Відомі перевидання 1872, 1874 та 1882 років; можливо, були й пізніші видання.

До появи друком підручника «Де-що...» в Східній Україні, яка належала Російській імперії, вже існували деякі праці українською мовою з природничої галузі, зокрема: 1) розділи «Чи ўс'ю воно так є, як нам здаєц'ця?» та «Зэмя» в другій частині «Домашньої науки» Каленика Шейковського (К., 1861); 2) стаття «Про дощ» Володимира Нечуї, надрукована в березневому номері «Основи» за 1862 рік.

Відомо, що раніше, за два роки до виходу аналізованого підручника, інформація природознавчого характеру перекладалася з російської мови українською. Так, розділ «Зэмя» у 2 частині «Домашньої науки» К. Шейковського був перекладений із книжки К. Ушинського «Детский миръ и Христоматія» (СПб., 1861). Підручник «Де-що...» став безпрецедентним, як на той час, проявом успіху українського підручникотворення: книжку було перекладено російською мовою і кілька разів перевидано у Санкт-Петербурзі. Як писав М. Драгоманов у 1872 році в статті «Антракт з історії українофільства», станом на той час розійшлися два російськомовні видання цієї книги [6: 226]. Відомо, що аналізований підручник було перевидано російською мовою і в 1882 році під назвою «Свет Божій» [7: 10].

У науковій літературі відсутній докладний аналіз підручника «Де-що...», зокрема в мовознавчому аспекті. В дотеперішніх дослідженнях можемо знайти лише надто коротку, загальну інформацію

про нього: більшість праць обмежуються лише тим, що просто називають «Де-що...» серед інших підручників, які з'явилися протягом 1857 — 1863 років. Певну інформацію про цю працю містять спогади членів київської Старої громади — В. Антоновича, М. Драгоманова та ін.

Наше дослідження спирається на першоджерело — перше видання підручника, здійснене в Києві 1863 року. Мета статті — подати характеристику лексики підручника «Де-що...» з погляду норм сучасної української літературної мови. У статті ставимо такі завдання: 1) подати історію створення та видання книги; 2) висвітлити питання авторства підручника; 3) описати його будову; 4) подати загальну характеристику лексики підручника в зіставленні з сучасними нормами української літературної мови, звернувши увагу й на наукову термінологію; 5) окреслити значення підручника в історії української освіти та культури.

У результаті пошукової роботи нам вдалося встановити авторство підручника. Автор праці «Де-що...» в самому виданні не вказаний, на титульній сторінці зазначено тільки псевдонім К. Гурт, коштом якого видано книжку. Цей псевдонім нам вдалося розшифрувати, скориставшись довідником О.І. Дея «Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.)» (К., 1969). Тут зазначено: Гурт, К. = Київський гурт («Стара громада») [4: 132]. У цьому ж словнику вказано джерело, з якого взято цей псевдонім, — «Дещо про світ Божий» (К., 1863) [4: 132].

Дослідник В. Білан у статті «Видання і поширення підручників на Україні (Кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст.)» [1] відзначив, що автором підручника «Де-що...» був К. Шейковський. Проте, за нашими даними, К. Шейковський не міг бути одноосібним автором книжки, він міг бути лише одним із членів колективу авторів. Свідчення того, що «Де-що...» написали декілька осіб, знаходимо в ряді наукових джерел. Зокрема, С. Єфремов у праці «В тісних рямцях. Українська книга в 1798 — 1916 р.р.» (К., 1926) зазначив, що «Де-що...» — це «прегарні популярні колективної роботи нариси» [7: 9]. Підтвердження того, що «Де-що...» — підручник, «складений у вигляді збірника зі статей, писаних різними особами» [10: 275], знаходимо і в спогадах В. Антоновича, які

надруковані в статті В. Міяковського «Київська Громада (З історії українського громадського руху 60-их років)» (Нью-Йорк, 1984). Докладне вивчення мови підручника теж дає нам підстави стверджувати, що його авторами були декілька осіб, оскільки для аналізованої праці характерна значно більша, ніж для інших підручників 1857 — 1863 рр., варіантність мовних одиниць різних рівнів.

Отже, «Де-що...» — колективна праця, її авторами є члени київської Старої громади. У спогадах В. Антоновича знаходимо інформацію, що редактором підручника «Де-що...» був студент історико-філологічного факультету Київського університету, член київської Громади О. Стоянов [10: 275], якого пізніше за україністичну діяльність було вислано до Грузії. В. Антонович у своїх спогадах подає дуже цінну інформацію про особливості роботи київської Громади над шкільними підручниками на початку 1860-их років. Громадівці працювали на зібраннях, які відбувалися тоді, коли виникала потреба оцінити твір або внести в нього поправки. На ці зібрання могли приходити всі, хто цікавився предметом, який обговорювався. Потім з тих, хто був краще обізнаний з предметом, створювали редакцію, яка займалася редагуванням змісту та мови книжки. Як стверджує В. Антонович, на такі зібрання ніколи не сходилося більше, ніж двадцять-тридцять громадівців. «Тому, — підсумовує В. Антонович, — і неможливо дати кількості учасників у цих сходинах і перерахувати осіб, які брали в них участь» [10: 275]. Для видання книжки зазвичай робили «складчину», а гроші передавали авторові чи редактору, який і займався усіма видавничими справами [10: 275]. Як зазначено в «Енциклопедії українознавства», у 1862 році (коли було створено аналізовану працю) київська Громада об'єднувала понад 200 осіб, найактивнішими з яких були П. Чубинський, О. Стоянов, В. та Є. Синегуби, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук, Б. Познанський, В. Торський та ін. [3: 443]. З огляду на вказане, сьогодні неможливо точно встановити, скільки людей і хто саме працював над підручником «Де-що...».

На основі аналізу підручника можемо стверджувати, що редакторська робота над ним виконана досить майстерно, він має цілісну і послідовну структуру. Обсяг книжки — 119 с., вона складається з передмови «Де-що про письменство (Передне слово)» (с. 3-15) та десяти розділів: 1. «Де-що про землю» (с. 17-29), 2. «Де-що про сонце» (с. 29-34), 3. «Про зірки» (с. 35-38), 4. «Про місяць» (с. 39-43), 5. «Відь чого мінитьця сонце и місяць» (с. 44-48), 6. «Про тепло» (с. 49-71), 7. «Вода» (с. 72-87), 8. «Про воздухъ» (с. 88-95), 9. «Про вітеръ» (с. 96-108), 10. «Про погоду» (с. 108-119). Останній розділ («Про погоду») складається з 4 підрозділів: «Туманъ» (с. 108-110), «Хмара, дощъ, веселка (радуга)» (с. 110-114), «Роса, иней, снігъ» (с. 114-116), «Грядъ» (с. 116-119).

З метою унаочнення мови і правопису підручника подамо фрагмент із розділу «Де-що про сонце»: «Сонце завбільшки таке, що зъ нѣго можна бѣ зробити сливе півтора миліони нашихъ земель. Ми можемо вияснити велечинь сонця отъ якъ: нехай намъ здаетьця, що земля така куля, котру можно пробити наскрізь дротомъ у локіть завдовжки, то для того, щобъ пробити сонце, якъ ми зменимо ёго на стільки, якъ зменили землю, треба-бѣ було дрота завдовжки на 112 локотъ» [5: 31].

Загальна кількість слововживань в аналізованому підручнику — близько 23 тисяч. Переважає лексика, яка стала нормою в сучасній українській літературній мові.

Використана нами методика дослідження передбачає суцільне розписування тексту, після чого йде відбір і аналіз мовних одиниць, які не стали нормою сучасної української літературної мови або мають обмежене стильове і стилістичне використання в сучасній українській літературній мові. Об'єктом нашого дослідження послужили тільки загальноживані лексеми, які використані в підручнику без термінного значення. Терміни цього підручника стануть предметом нашого аналізу в подальших дослідженнях. Отже, джерельною базою нашої статті послужили 1) лексеми, не зафіксовані в сучасних нормативних джерелах («Словнику української мови» в 11 т. (далі — СУМ) та «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2005) (далі — ВТССУМ); 2) лексичні одиниці, які зафіксовані в зазначених словниках, проте супроводжуються певними стильовими та стилістичними ремарками (*діал.*, *розм.*, *заст.*, *уроч.*, *книжн.*, *рідко*); ці ремарки засвідчують певну регламентацію цих одиниць, їх обмежене стильове та стилістичне використання.

Оскільки основне завдання аналізованого підручника — донести до українців базові наукові відомості про фізичну географію, то він мав відповідний виклад: тут народною українською (а отже, дохідливою, зрозумілою) мовою описувалися явища природи, з якими селянин стикався в повсякденному житті. Саме тому в підручнику простежуємо помітне тяжіння до народнорозмовної стихії. Зокрема:

а) у підручнику виявлено більше 10 лексем, які взагалі відсутні у відзначених вище сучасних нормативних джерелах — СУМі та ВТССУМі; тобто це лексеми, які в часи створення підручника були й сьогодні залишаються в діалектній системі української живорозмовної мови. До цієї групи належать слова: *болотина* [5: 12] (пор. суч. літ. *торф*), *допрежъ того* [5: 24] (пор. суч. літ. *перед тим*), *зрокъ* [5: 43] (пор. суч. літ. *зір*), *къ* [5: 60] (пор. суч. літ. *до*), *минута* [5: 30] (пор. суч. літ. *хвилина*), *сахаръ* [5: 78] (пор. суч. літ. *цукор*), *тичитися* [5: 10] (пор. суч. літ. *стосуватися*) та ін.;

б) зафіксовано близько 40 слів, біля яких у сучасних словниках є ремарка *діал.*: *барканъ* [5: 102] (пор. *баркан* — діал. 'паркан' [СУМ, І: 107]); *вияснити* [5: 15] (пор. *виясняти* — діал. 'пояснювати'

[СУМ, I: 548]); *вугля* [5: 93] (пор. *вугля* — діал. 'вугілля' [СУМ, I: 781]) тощо. Паралельно з діалектними лексемами в підручнику вживаються і їх нормативні сьогодні синоніми. У ряді випадків з-поміж варіантних форм більшою частотністю відзначаються ті лексеми, які сьогодні є нормою: частіше вживається нормативна форма *далі*, ніж діалектна *далиї*; паралельно з діалектним *докіль* вживається і нормативне *доки*; поряд із *дорозумілись* вживається і нормативне *додумались*, із *замісто* — *замість*, із *зарівно* — *однаково*, із *значитьця* — *значить*, діалектне слово *крізький* вживається для уточнення, пояснення нормативного з сучасного погляду *прозорий* ('*воздухъ самъ по собі прозорий, крізький*' [5: 101]) і т. д.;

в) виявлено більше 130 лексем, які в сучасних кодифікованих словниках мають ремарку *розм.*: *багацько* [5: 3] (пор. *багацько* — розм. 'багато' [СУМ, I: 3]); *брехня* [5: 36] (пор. *брехня* — розм. 'неправда' [СУМ, I: 233]); *буцимъ* [5: 51] (пор. *буцим* — розм. 'ніби' [СУМ, I: 268]); *важне* [5: 105] (пор. *важний* — розм. 'важливий' [СУМ, I: 280]) та ін. Поряд із розмовними лексемами у підручнику «Де-що...» вживаються і їх стилістично нейтральні відповідники: хоча кількісно переважає стилістично нейтральна форма *багато*, однак паралельно з нею простежується досить значна частотність і розмовної лексеми *багацько*; паралельно з розмовними лексемами *буцим*, *буцим-то* вживається і нормативна сьогодні форма *ніби*; *видать*, *видко* має паралельну стилістично нейтральну форму *видно* і т. д.;

г) відібрано близько 20 слів, біля яких у найбільш сучасних словниках подаються ремарки *розм.* та *рідко*: *вірно* [5: 56] (пор. *вірно* — розм., рідко 'правильно' [СУМ, I: 681]); *вспіє* [5: 53] (пор. *успівати* (*вспівати*) — розм., рідко 'устигати' [СУМ, X: 493]); *да* [5: 110] (пор. частка *да* — розм., рідко 'уживається на початку речення для підсилення виразності висловлювання' [СУМ, II: 201]) тощо;

г) зафіксовано лексеми, які з сучасного погляду кваліфікуються як розмовні й зневажливі: *тереვენівъ* [5: 39] (пор. *теревені* — розм., зневажл. 'дурниці, нісенітниця' [СУМ, X: 84]); *торочить* [5: 65] (пор. *торочити* — розм., зневажл. 'говорити нісенітниця, вести несерйозну, пусту розмову' [СУМ, X: 209]). Зафіксоване слово, біля якого в ВТССУМі є тільки ремарка *зневажл.*: *пьянюжка* [5: 10] (пор. *п'янюжка* — зневажл. [ВТССУМ: 1192]);

д) виявлено більше 30 слів, які активно вживалися в живорозмовній мові в середині XIX ст., проте в сучасних нормативних словниках біля цих лексем подана ремарка *заст.*: *аршинъ* [5: 36] (пор. *аршин* — заст. 'давня східнослов'янська міра довжини, яка вживалася до запровадження метричної системи; дорівнювала 0,711 м.' [СУМ, I: 65]); *байдакахъ* [5: 107] (пор. *байдак* — заст. 'великий човен, яким плавали по річках і морю' [СУМ, I: 89]) та ін.;

е) зафіксовано близько 40 слів та словоформ, що належали в середині XIX ст. до активно жи-

ваної живорозмовної лексики, проте в сучасних словниках супроводжуються ремарками *рідко*, *рідше*. Серед них: *бідкувалися* [5: 37] (пор. *бідкуватися* — рідко 'бідкатися' [СУМ, I: 177]); *видъ* [5: 18] (пор. *вид* — рідко 'вигляд, зовнішність' [СУМ, I: 381]); *заважить* [5: 62] (пор. *заважувати* — рідко 'мати яку-небудь вагу; важити' [СУМ, III: 35]) тощо.

У підручнику «Де-що...» представлено значно менше лексем книжного походження, біля яких у сучасних нормативних джерелах є ремарка *книжн.* або *уроч.*: *сотворивъ* [5: 5] (пор. *сотворяти*, *сотворити* — книжн. 'створювати' [СУМ, IX: 471]); *завіть* [5: 5] (пор. *завіт* — уроч. 'заповіт, настанова, порада, побажання, дані наступним поколінням або послідовникам' [СУМ, III: 52]); *дари* [5: 10] (пор. *дар* — уроч. 'те, що підноситься, жертвується; подарунок' [СУМ, II: 211]); *тварь* [5: 4] (пор. *твар'* — заст., книжн. 'будь-яка істота, живе створіння; тварина' [СУМ, X: 45]).

У праці «Де-що...» широко представлена українська наукова термінологія. Значна частина наукових термінів, ужитих у підручнику, стала нормативною в сучасній українській терміносистемі: *вага*, *вісь земна*, *блискавка*, *вихорь*, *мусони*, *земна куля*, *екваторъ*, *меридиянь*, *південникъ*, *підземне озеро*, *площина*, *полюси*, *сонце*, *тепло*, *теплопроводні тіла*, *термометръ* та ін. Деякі терміни не стали нормою сучасної української літературної мови: *бігун* (суч. літ. *полос*), *сояшина громада* (пор. суч. літ. *Сонячна система*), *ходячі зірки* (суч. літ. *планети*), *кватира* (суч. літ. *фаза (місяця)*), *тіло духове* (суч. літ. *газ*), *тіло текуче* (суч. літ. *рідина*) та ін. Для підручника «Де-що...» характерним є вживання в одному контексті синонімічних назв-термінів: *екваторъ*, *чи рівноденникъ* [5: 27], *тепломіръ (термометръ)* [5: 54], *ліверъ (духовикъ)* [5: 78], *воздухъ (повітря)* [5: 63], *боревій (ураганъ)* [5: 107], *веселка (радуга)* [5: 110], *проміння (лучи)* [5: 113] тощо. Отже, як бачимо, досить значна кількість наукових, здебільшого природознавчих, термінів усталася і в сучасній українській літературній мові.

Четверте видання праці «Де-що...» (1882) зазначене серед джерел «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка, тому є підстави стверджувати, що підручник відіграв певну роль у кодифікації нової української літературної мови.

Аналізована праця є яскравим виявом прагнення українських діячів середини XIX ст. донести наукові знання до українців та вибудувати українську наукову мову на основі живої, народнорозмовної. Підручник є свідченням наполегливості української громади у справі національно-культурного відродження.

Відомо, що після появи Валуєвського циркуляра була спроба видати «Де-що...» в Галичині, проте вона не зреалізувалася. Однак 1872 року громадівам таки вдалося одержати дозвіл царської цензури на перевидання книжки в Києві. Видання підручника «Де-що...» 1872 року започаткувало серію україномовних науково-популярних

книг для народу, які вийшли друком у Києві в першій половині 70-их років XIX ст. Перевидання праці «Де-що...» 1872 та 1874 років та інші україномовні видання 70-их років XIX ст., як і вся різноаспектна діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у той час, призвели, як відомо, до появи Емського указу 1876 р. Проте, незважаючи на урядові перепони в царській Росії, ще одне видання підручника з'явилося в Києві й після указу — 1882 року.

Відомо, що 1917 року, вже в період УНР, коли українська мова здобула статус державної і коли масово відкривалися українські школи, педагоги з м. Ромни на Полтавщині у листі до Г. Ващенка просили його замовити для роменських шкіл (серед інших книжок) 240 примірників підручника

«Де-що...» [9]. Нам не відомо, про яке видання підручника йшла мова в зазначеному листі. Проте точно відомо, що протягом тривалого періоду «Де-що...» був чи не найкращим україномовним підручником із фізичної географії. Навіть сьогодні він може становити інтерес для сучасного читача.

Отже, праця «Де-що про світ Божий» займає особливе місце в історії української освіти та культури як перший повний підручник із фізичної географії, надрукований у Східній Україні українською мовою. «Де-що про світ Божий» разом із другою частиною «Домашньої науки» К. Шейковського та статтею «Про дощ» В. Нечуї заклали в підросійській Україні початок природничої науки українською мовою.

Література

1. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні (Кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст.) / В. Білан // Архіви України. — 1965. — № 6. — С. 14–24.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005.— 1728 с.
3. Глобенко М. Громади / М. Глобенко // Енциклопедія українознавства: У 10 т. / Наукове товариство ім. Шевченка; гол. ред. проф. д-р В. Кубійович. Перевидання в Україні. — Л., 1993. — Т. 2. — С. 443–444.
4. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст. — К.: Наук. думка, 1969.
5. Де-що про світ Божий. — К.: Вь друкарні Минятова и Федорова, 1863. — 119 с.
6. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства // Драгоманов М.П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. — К.: Либідь, 1991.— С. 204–233.
7. Єфремов С. В тісних рямях. Українська книга в 1798 — 1916 р.р. / С. Єфремов; Український науковий інститут книгознавства. — К., 1926. — 30 с.
8. Коляда Н.М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. педагог. наук / Коляда Наталія Миколаївна; Інститут педагогіки АПН України. — К., 2004.
9. Корж Лариса. Роменський період біографії Григорія Ващенка // Всеукраїнське Педагогічне товариство ім. Григорія Ващенка. Офіційний сайт // http://vashchenko.lviv.ua/textes/va_st6.html.
10. Міяковський В. Київська Громада (З історії українського громадського руху 60-их років) // Міяковський В. Недруковане й забуте. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література / Володимир Міяковський; Ред. Марко Антонович. — Нью-Йорк, 1984. — С. 264–286.
11. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко : в 4 т [Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.
12. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
13. Шэйковский К. Домашня наука. II. Выш'ші початкы. — К.: Ў друкарні И. и А. Давы, 1861. — 19 с.